

**”חיי חיילינו קודמים...”:
מסמך ”ידלין-כשר”,
השפעותיו והשתקפותו בשיח
צבא-חברה
עבודת גמר בקורס ”החברה הישראלית”**

מרצה ומוביל הקורס : ד”ר נרי הורוביץ

מגיש : סמואל בומנדיל

תוכן עניינים

2	מבוא
3	חלק ראשון- אתגרי המלחמה החדשה
3	רקע
4	חיי חיילינו מול חיי אזרחי האויב כסוגיה עקרונית
4	המקרה האמריקאי
6	חלק שני- המסמך של ידלין וכשר
6	רקע
6	סעיף עדיפות חיי חיילינו והמחלוקת סביב המסמך
9	מעמדו והטמעתו של מסמך ידלין כשר
9	רקע
10	התייחסויות עקיפות ותקשורתיות לתוקף המסמך
15	התייחסויות של ידלין וכשר לתוקף המסמך
16	התייחסויות של מפקדים וגורמים צבאיים לתוקף המסמך
17	חלק שלישי- "חיי חיילנו קודמים לחיי אזרחי האויב" בשיח הציבורי-חברתי
21	סיכום
23	נספח א'- מקבץ סטיקרים ו"ממים" מקוונים בנוגע לקדימות "חיי חיילנו"
24	ביבליוגרפיה

מבוא

המציאות הצבאית מאתגרת את האדם מבחינה אתית, הן בעת מלחמה והן בעת שלום. לא לחינם נאמר בספר דברים "כי תצא מחנה על אויבך ונשמרת מכל דבר רע" (דברים כג 10). ר' משה בן נחמן, בפירושו על הפסוק הזה תיאר את השינוי הפסיכולוגי העובר על הלוחם לקראת מלחמה: "הישר בבני אדם בטבעו יתלבש אכזריות וחמה כצאת מחנה על אויב. ועל כן הזהיר בו הכתוב, ונשמרת מכל דבר רע". גם כיום, הפעלת כח צבאי טומנת בחובה אתגרים אתיים באופן מובנה מעצם הגדרתה (Carrick, 2008).

התמודדותה של מדינה דמוקרטית עם טרור ועם מלחמות מהסוג החדש-מביאה עימה אתגרים נוספים, ייחודיים, בין השאר בתחום המוסרי ובקשר בין תפיסות מוסריות לבין יחסי צבא וחברה. אחד האתגרים המורכבים ביותר בהתמודדות זו קשור ליחס ההמרה בין סיכון חיי חיילינו לבין סיכון חיי אזרחי האויב. בטווח הקצר לפחות, שני הסיכונים הללו מקיימים מעין "משחק סכום אפס" בין האחד למשנהו, ובכך יוצרים מתח מובנה עבור כל מקבל החלטות, צבאי ומדיני כאחד. את המתח הזה, בגרסתו הישראלית, ניתן לתאר כך: בחלק גדול מהמצבים בעימות, הימנעות מפגיעה באזרחים בלתי מעורבים מחייבת יותר סיכון לחיילי צה"ל, ולהיפך. מעבר למתח הכרוך בהכרעה בין ערכים שונים המגולמים בדילמה זו, לכל הכרעה בדילמה ישנה משמעות נרחבת ביחסי הצבא והחברה, ובאופן בו החברה תופסת את מרכיבי העימות: האויב, הצבא, הישגי הצבא וכיוצא בזה.

עבודה זו תתמקד בבחינת נדבך אחד מתוך מורכבות זו-הרעיון של "חיי חיילינו קודמים לחיי אזרחי האויב". ובאופן ממוקד יותר, תבחן העבודה את השפעתה של דוקטרינה שנוסחה על ידי פרופסור אסא כשר והאלוף עמוס ידלין ב"חצר המכללות" (להלן- "מסמך ידלין-כשר"), שאחד ממרכיביה התפרש כנותן קדימות לחיי חיילי צה"ל על פני חיי אזרחי האויב. בהקשר זה יהווה מסמך ידלין כשר מעין מקרה בוחן דרכו ניתן יהיה לבחון את קשרי הגומלין בין הצבא לחברה הישראלית, ואת התמודדותה של החברה הישראלית עם האתגר המוסרי של לחימה בטרור. למען הסר ספק-שאלת השיפוט הנורמטיבי של מסמך ידלין כשר, על פרשנותיו וגרסאותיו השונות, אינה מהווה חלק מעבודה זו. כך גם לגבי סוגיות נוספות הנוגעות ללחימה בטרור וליחסי צבא חברה, דוגמת אירוע אלאור אזריה, סבבי הלחימה בעזה, אירועי "גודל השעה" ביהודה ושומרון ועוד. אלו ישמשו כרקע בלבד לסוגיה שבמרכזה של עבודה זו: מסמך ידלין כשר והשפעותיו על הדיון הערכי-אתי, במסגרת השיח צבא-חברה.

בחלקה הראשון של העבודה אתייחס בקצרה לאתגרים האתיים הנגזרים מהעימות בו אנו מצויים בעשורים האחרונים. בהמשך אתייחס לעיקרי תפיסתם של ידלין וכשר, ובעיקר לאופן בו היא נתפסת בשיח הציבורי והפנים צבאי. בניתוח זה יודגש מתוך המסמך הנדבך של קדימות חיי חיילינו לחיי אזרחי האויב, והאופן בו הוא מהדהד בשיח הציבורי הישראלי בשני העשורים האחרונים.

חלק ראשון- אתגרי המלחמה החדשה

רקע

התפתחות תופעת המלחמה בעשורים האחרונים הביאה עימה אתגרים חדשים בתחום האתי. צ'ארלס קרולק, בעת שהיה מפקד המרינס, תיאר את השינוי הזה במאמר קצר שכותרתו: "הרב"ט האסטרטגי: מנהיגות במלחמת שלושת הבלוקים" (Krulak, 1999), בו הוא מונה בין השאר את האתגרים האתיים המתפתחים בלחימה המבוצעת בקרב אוכלוסיה, בתנאים של משימות משתנות ומשתלבות. מספר שנים לאחר מכן יצא לאור ספרו של רופרט סמית' "התועלת שבכח" שטבע את המונח "המלחמה בקרב האנשים", והביא ניתוח מקיף בנוגע לאתגרי הפעלת כח צבאי בעת הזו, בין השאר בהקשר המוסרי-אתי (סמית, 2013). סמית קובע כי מטרת "המלחמה בקרב האנשים" היא לנצח במערכה על רצונותיהם ותפיסותיהם של האנשים. מקביעה זו נגזרות השלכות רבות משמעות בנוגע לעיצוב והשפעה על דעת הקהל ועל האופן בו תופסת החברה את הצבא אותו היא מצמיחה ואליו היא שולחת את בניה את ובנותיה. המכון הישראלי לדמוקרטיה, יחד עם צה"ל, הקדיש לא מעט תשומת לב לאתגרים אלה, הן במהלך האינתיפאדה השנייה (צבא ההגנה לישראל; המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2003) והן במהלך אירועי "גודל השעה" (איילון, שפרן גיטלמן, & לניר, 2017). מחלקת מדעי ההתנהגות של צה"ל הקדישה לעניין סדרת דיונים ומאמרים העוסקים ב"פעולת הצבא בתווך אזרחי" (מחלקת מדעי ההתנהגות, 2013) וחוקרים ממגוון תחומים עוסקים בשנים האחרונות באתגרים האתיים הייחודיים של תופעת המלחמה העכשווית (Carrick et al., 2013; Carrick et al., 2018; Tripodi & Wolfendale, 2012).

התמונה העולה ממחקרים אלה היא מגוונת אך בעלת מכנה משותף רחב: כל צורה של הפעלת כח בעימותים מהסוג שתואר לעיל הינה סבוכה ומורכבת. חלק מהמורכבות טמון בכך שאתגרי המלחמה המודרנית הם לא רק ייחודיים, אלא גם פרדוקסליים, קשים ומאתגרים יותר עבור החייל, המפקד, והמערכת כולה (McMaster, 2009; Robinson, 2009). הצבא האמריקאי הדגיש באופן רשמי בתורת הלחימה שלו את מורכבותה של סביבת הלחימה הזו, ביחס לסביבת הלחימה ה"קלאסית" (Marine Corps, 2014, p. 11; Marine Corps & U.S.). למורכבות זו היבטים רבים, אך אחד המרכזיים שבהם הוא היחס בין הסיכון היזום (Army, 2007, p. 244).

לחיי חיילינו לזה שנשקף לחיי אזרחי האויב. כלומר העובדה שהמאמץ להימנע מפגיעה באזרחי אויב בלתי מעורבים כרוך לרוב בסיכון נוסף לחיי חיילינו.

חיי חיילינו מול חיי אזרחי האויב כסוגיה עקרונית

כאמור במבוא לעבודה זו, אחד האתגרים המורכבים ביותר בהתמודדותה של מדינה דמוקרטית עם טרור זו קשור ליחס בין מידת הסיכון אותה מטילה המדינה על חיי חייליה לבין מידת הסיכון אותה היא משיתה על חיי אזרחים בלתי מעורבים, הנמצאים בקרבתו של אויב הנטמע באוכלוסייה אזרחית- דוגמת חמאס במקרה הישראלי או טליבאן במקרה האפגני. הסוגיה היא מרכזית בהקשר של מוסר ודיני מלחמה. הפרקליט הצבאי הראשי בתקופת האינתיפאדה השנייה, מנחם פינקלשטיין, קבע בכנס שהתקיים בפברואר 2002 כי "האיסור המעשי החשוב ביותר בנוגע לדיני הלחימה הוא האיסור לפגוע באזרחים שאינם נוטלים חלק ישיר בלחימה" (בריזון, 2009).

אך מעבר להיבט המוסרי, ובעוד שבטווח הארוך ישנן תועלות רבות להימנעות מירבית מפגיעה באזרחים בלתי מעורבים- הרי שבטווח הקצר שני הסיכונים הללו מקיימים מעין "משחק סכום אפס" בין האחד למשנהו, ובכך יוצרים מתח מובנה. מתח זה אינו נחלתו של מפעיל מערך אש כזה או אחר, וגם לא של הקברניט המחליט על אופן הפעולה הצבאי ברמה הטקטית. למתח זה השלכות ברורות על יחסי צבא-חברה ועל הציפיות של החברה האזרחית מהצבא. כפי שהראו טיארג'אן ועמיתיו במאמר מ-2013, אחת התוצאות של השינויים באופן הלחימה היא "התחזקות שיח זכויות האדם והגברת תשומת הלב לאלמנטים של "מוסר" ושל "הומניות", הנדונים לצד ובמקביל לשיח המבצעי" (טיארג'אן, עירן-יונה, & משה, 2013, עמ' 108). במילים אחרות, לצד האתגר האתני הגובר והולך, גם עוצמת הדיון והשיח אודות האתגר הולכת ומתעצמת. נמצא שהשיח אודות המוסר והאתיקה של הלחימה הופך למרכזי יותר ויותר, בצבא ומחוצה לו. על הרקע הזה, ניתן להבין כיצד תפס מסמך ידלין-כשר מקום כה משמעותי בשיח הצבאי-חברתי, כפי שייזון בהמשך. בטרם נתקדם לדיון במסמך עצמו, יש מקום להקדיש מספר מילים למקרה בוחן מקביל- היחס לסיכון חייהם של הכוחות האמריקאים באפגניסטאן.

המקרה האמריקאי

המקרה של המתח הישראלי בין חיי אזרחים בלתי מעורבים לבין חיי "חיילינו" אינו ייחודי. הוא מהווה כאמור חלק מובנה מהמתח הטמון במלחמה "בקרב האנשים". אחת הדוגמאות המובהקות שניתן להביא בהקשר זה היא השיח הציבורי שהתעורר בארצות הברית סביב אסטרטגיית הלחימה באפגניסטן. הדיון ניצת סביב כניסתו

של גנרל סטנלי מקריסטל כמפקד כוחות הקואליציה באפגניסטן, החל מיוני 2009, ולאסטרטגיה החדשה שהוא הביא עימו. לאסטרטגיה אותה גיבש מקריסטל היו רכיבים רבים- ארגוניים, מערכתיים, ואחרים. אך בלב ליבה עמדה הטענה כי כוחות הקואליציה הורגים יותר מידי אזרחים בלתי מעורבים, וכי בשל כך, "למרות שהאויב אינו יכול להביס אותנו צבאית, אנחנו למעשה מביסים את עצמנו" (McChrystal, 2009, p. 2). כמענה לכך, קבע מקריסטל באופן מפורש כי הכוחות הלוחמים צריכים להגדיל את הסיכון שהם לוקחים על עצמם בזמן שלהם נלחמים בקרב אוכלוסיה- ובכך לצמצם את הנזק הפוטנציאלי לאזרחי אויב בלתי מעורבים (שם).

עמדתו של מקריסטל התקבלה באופן רשמי על ידי הבית הלבן ושר ההגנה גייטס אף חזר עליה בפומבי. בין השאר ציין גייטס כי "מקריסטל שינה את הכללים [...] וקבע כי על כוחותינו להגביר במידה מסויימת את הסיכון שהם לוקחים על עצמם על מנת למנוע נספגעים אפגניים חפים מפשע" (Scott Tyson, 2009). במכתב פתוח אותו כתב בוגר מרינס שהוא בעצמו אב לחייל מרינס המשרת באפגניסטן, כתב האב כי הכללים שקבע מקריסטל הם "לא פחות מאשר מחפירים, לא מוסריים וקטלניים עבור המארינס, אנשי חיל הים, ואנשי היבשה על קרקע אפגניסטן" (שם).

לכל אורך תפקידו כמפקד הכוחות באפגניסטן¹, זכתה האסטרטגיה של מקריסטל לביקורות קשות מצד אנשי אקדמיה, חברי קונגרס, ומשפחות שכולות אמריקאיות (Chivers, 2010; Etzioni, 2010; Motlagh, 2010)- גם כאשר התרבו הסימנים שהאסטרטגיה מניבה פירות ומצמצמת למעשה את מספר הנפגעים האמריקאים (Bowman & Montagne, 2009). התקופה שבנדון מקבילה באופן מעניין לתקופה מקבילה בה מתנהל דיון דומה בישראל, סביב מדיניות צה"ל בלחימה בעזה במהלך מבצע "עופרת יצוקה"- כפי שירחב בהמשך. המקרה האמריקאי ממחיש בצורה מיטבית את הקושי לבודד תפיסה אסטרטגית מההקשר הרחב של יחסי צבא חברה, ובפרט נוכח הרגישויות הייחודיות הכרוכות במאבק מהסוג של לחימה בקרב אוכלוסיה.

---

¹מקריסטל סיים את תפקידו כאשר "התפטר" על ידי נשיא אצרות הברית ברק אובמה שנה לאחר מכן, ביוני 2010, בעקבות השתלחויות כנגד הנשיא שיחסו לו מעל דפי הביטאון "רולינג סטון". ככל הידוע, אין טענה כי המחלוקת הציבורית על דוקטרינת מקריסטל עמדה ברקע המתיחות בינו לבין הבית הלבן, ומחליפו, פטראוס, שימר באופן יחסי את מדיניותו של מקריסטל.

חלק שני- המסמך של ידלין וכשר

רקע

במהלך שנת 2002, בעיצומה של אינתיפאדת אל אקצה ובעיצומה של תקופת הסיכולים הממוקדים, הוקם בצה"ל צוות בראשות האלוף עמוס ידלין, אז מפקד המכללות, שנועד לעסוק באתיקה של הלחימה בטרור. הצוות כלל משפטנים, אנשי אקדמיה ואנשי צבא. התוצאה היתה מסמך מפורט שכלל תפיסה מחודשת אודות האתיקה של הלחימה בטרור. בין השאר התייחסה התפיסה להגדרת הטרור, לעקרונות המנחים את פעולתה של מדינה כלשהי בבואה להילחם בטרור, ועוד. המסמך פורסם במספר גרסאות פנימיות החל משנת 2003 ואילך, תחילה בעיקר בהקשר של סיכולים ממוקדים, ובהמשך בהקשרים רחבים יותר של לחימה בטרור. בהמשך התפרסמה גרסה אקדמית של התפיסה במספר כתבי עת אקדמיים (Kasher & Yadlin, 2005a; Kasher & Yadlin, 2005b). גרסה עברית הופיעה בדפוס ב-2007 (ידלין & כשר, 2007), וגרסאות עדכניות פורסמו לאחר מבצע עופרת יצוקה (כשר, מבצע "עופרת יצוקה" ותורת המלחמה הצודקת, 2009)² ובהמשך למבצע צוק איתן (כשר, 2014)

בשלב מאוחר יותר הוצג המסמך כ"קוד האתי ללחימה בטרור". (גרינברג, 2004) ונעשו מספר נסיונות להקנות לו תוקף רשמי, סוגיה שתידון בהמשך (הראל, ראש אמ"ן לרמטכ"ל: על צה"ל לאמץ קוד אתי חדש ללחימה בטרור, 2009). עבודה זו לא תתייחס לכלל מרכיבי המסמך, אלא לסוגיה מרכזית אחת הנוגעת ליחס בין סיכון חיי חיילינו לסיכון חיי אזרחי האויב.

סעיף עדיפות חיי חיילינו והמחלוקת סביב המסמך

בדיעבד, נראה כי הסעיף הטעון ביותר במסמך, זה שעורר את המחלוקת הגדולה ביותר, נגע לקדימות חייהם של חיילי המדינה, בהשוואה לחיי אזרחי האויב. הניסוח המדויק יותר, כפי שהופיע כ-2007, היה כדלקמן (מפאת מרכזיותו לעבודה זו, ועל מנת להישאר נאמן למקור, יובא כאן הציטוט במלואו):

"(ד) עדיפויות על פי החובות

פעולות ופעילויות צבאיות, המבוצעות כדי למלא את חובתה של המדינה להגן על אזרחיה מפני פעולות או פעילויות טרור, תוך כדי שמירה על כבוד האדם, חייבות להתבצע על פי הקדימויות הבאות, על פי

² לאור ריבוי המקורות המתייחסים לאותם כתבים בשנת 2009, נכללו הכותרות בגוף הציטוט.

סדר חובות המדינה כלפי קבוצות שונות :

(ד.1) פגיעה מזערית בחיי האזרחים (והתושבים) של המדינה, בכלל זה חייליה, כשאינם בעיצומה של פעילות לחימה ;

(ד.2) פגיעה מזערית בחיי בני אדם אחרים (מחוץ למדינה), שאינם מעורבים בטרור ושהם נמצאים בשליטה אפקטיבית של המדינה ;

(ד.3) פגיעה מזערית בחיי לוחמים של המדינה, במהלך פעילות לחימה שלהם ;

(ד.4) פגיעה מזערית בחיי בני אדם אחרים (מחוץ למדינה), שאינם מעורבים בטרור ושאין נמצאים בשליטה אפקטיבית של המדינה ;

(ד.5) פגיעה מזערית בחיי בני אדם אחרים (מחוץ למדינה), המעורבים בעקיפין בפעולות או בפעילויות טרור ;

(ד.6) פגיעה כנדרש בחירותם או בחייהם של בני אדם אחרים (מחוץ למדינה), המעורבים במישרין בפעולות או בפעילויות טרור.

תנאי מיוחד : כל זאת כאשר הנוכחות של בני אדם המעורבים במישרין בפעולות או בפעילויות טרור בתוך סביבה אנושית של בני אדם אחרים אינם מעורבים בטרור, מחוץ למדינה, לא נוצרה על ידי המדינה והיא באחריות ישירה של גורם זר.³

(ידלין & כשר, 2007, עמ' 402). בהמשך הם מפרטים ומבארים את סדר הקדימויות הזה (שם, עמ' 403).

בהמשך המאמר מציינים הכותבים במפורש כי :

"על פי התפיסה המקובלת, המדגישה את ההבחנה בין לוחמים ובין אלה שאינם לוחמים, למדינה יש חבילת חובות קלה יותר כלפי בני הקבוצה הראשונה מאשר כלפי בני הקבוצה השניה [...]. אנו דוחים תפיסות כאלה, כיוון שהן בעינינו תפיסות לא מוסריות. לוחם הוא אזרח במדים. בישראל, לעתים קרובות, לוחם הוא חייל בשירות חובה או חייל בשירות מילואים. דמו לא פחות אדום ולא פחות סמיך, מדמם של האזרחים שאינם לובשים מדים. חייו יקרים לא פחות מחייו של כל אחד אחר" (שם, 405).

³ תנאי מיוחד זה מרמז כי אל לה למדינה לאלץ אנשים שאינם מעורבים ישירות בטרור, להשתתף בפעולותיה או בפעילויותיה הצבאיות, באופן המעמיד אותם בסכנה - כגון מגן אנושי של הלוחמים. יחד עם זאת, מותר מבחינה מוסרית לבקש את תמיכתם של אנשים כאלו, באופן שלא יסכן אותם כלל - כגון, כשהם בעמדה לשכנע קרוב משפחה להיכנע, כדי שלא ייהרג.

כפי שניתן לראות, מעבר לרובד ההגדרות המשפטיות, ברמה המוסרית נשען עיקר הטיעון של כשר וידלין על הקשר בין החייל לבין החברה ממנה הוא בא- הוא "אזרח לובש מדים". יש לכך משמעות רבה כאשר הדיון עובר מהמישור המופשט, הכתוב בגוף שלישי, למישור הרגיש של "חיי חיילינו". יש לציין כי כשר וידלין הגדירו סייגים רבים להפעלת הקדימות הזו ככלל החלטה- למשל, שהאזרחים הבלתי מעורבים לא יהיו "אזרחיה של המדינה ואינם נמצאים בשליטה האפקטיבית שלה"; העובדה שהפגיעה בהם "איננה מכוונת [...] נעשים נסיונות משמעותיים למזער אותה" ונוספים (שם, עמ' 406). בראיון עם עמוס הראל ב-2011 התייחס כשר במפורש לסעיף הנ"ל ומעניין לראות את האופן בו מנוסחת תשובתו של כשר. הטיעון שלו מעמיד למעשה דיאלוג מדומיין בין "המדינה" לבין "הורי החיילים" שנהרגו בקרבות בגינין במסגרת מבצע חומת מגן. אחרי מות חיילי המילואים בקרב במחנה הפליטים גינין ב-2002 האשימו הורים שכולים את שר הביטחון אז, בנימין בן אליעזר, שסירב לאשר את הפצצת המחנה במטוסי קרב לפני כניסת הכוחות. "אינני חושב שלמדינה היתה תשובה טובה להורי החיילים הללו", אומר כשר. "מדוע הבן נהרג? כדי שהשכן לא ייהרג? חיי השכן אינם שווים יותר". (הראל, מבצע "עופרת יצוקה" | פרופ' אסא כשר: אם זה השכן או החייל, העדיפות היא לחייל, 2009).

מרגע פרסומו עורר המסמך של ידלין וכשר, בגרסאותיו השונות מחלוקת רבה. כך למשל כבר כשהתפרסם מאמרם הראשון ב-2005 (Kasher & Yadlin, 2005b). הוא התפרסם עם שלושה מאמרי תגובה בגוף הגיליון, ולצידם תגובתם של כשר וידלין (Fotion, 2005; Haydar, 2005; Perry, 2005). ב-2009, לאחר מבצע צוק איתן, שוב הותקפה עמדתם של ידלין וכשר, בעיקר סביב הסעיף של קדימות חיי החיילים לחיי אזרחי האויב. הפעם המחלוקת לא נותרה במחוזות מגדל השן האקדמי, אלא גלשה גם לעיתונות היומיומית. כך למשל ניתן לראות חילופי תכתובות בעיתון הארץ בין אבישי מרגלית ומייקל וולצר מצד אחד (מרגלית & וולצר, 2009), וידלין וכשר מצד שני (ידלין & כשר, מלחמה צודקת של מדינה דמוקרטית, 2009). בעיתון ידיעות אחרונות נמשכה המחלוקת כאשר משה הלברטל ואבי שגיא מצד אחד (הלברטל & שגיא, 2009) וידלין וכשר מן האחר (ידלין & כשר, האחריות המשולשת להגנת אזרחי ישראל, לשמירת חיי חיילינו ולא-פגיעה בבלתי-מעורבים, 2009). הדיון המשיך לתוך קיץ 2009, הפעם מעל דפיו של ה-New York Review of Books, כאשר שוב מרגלית וולצר מצד אחד (Margalit & Walzer, 2009) ומהצד השני ניצבים כשר וידלין (Kasher & Yadlin, 'Israel & the Rules of War': An Exchange, 2009), אליהם הצטרפו זאב שטרנהל ושלמה אבינרי (Avineri & Sternhell, 2009).

מחלוקות אקדמיות אינן דבר נדיר כמובן. אך העובדה שהמחלוקת מתייחסת בזמן אמת לעימות מזויין שנמצא בליבת השיח הישראלי, בפרופיל גבוה באופן יחסי- איננה עניין שבשגרה. מעניין כי לכל אורך הצגת טיעוניהם,

חוזרים ידלין וכשר, כפי שעשה כשר בראיון עם עמוס הראל, למה שהם מכנים "שאלת החייל". בתרגיל המחשבתי אותו עורכים הכותבים, הם מנסחים שאלה מפיו של חייל ששואל את מדינתו את השאלה הבאה:

"אני אזרח המדינה. אני לוחם במדי צבא, משום שעליי לקחת חלק בהגנה על אזרחי המדינה מפני סכנה הנשקפת להם. בלית ברירה אני נשלח למצבים מסוכנים, כדי לפגוע בטרוריסטים ולהגן בכך על אזרחי המדינה. הסיכון הנשקף לחיי במצבים המסוכנים הללו הוא בלתי נמנע. לשלוח אותי אל תוך הבניין, כדי להקטין את סיכויי הפגיעה בשכניו הלא-מסוכנים של הטרוריסט המצוי בו, פירושו להוסיף סכנה משמעותית לחיי, לא לשם מילוי המשימה של הפגיעה בטרוריסט, אלא לשם הגנה על שכניו. איזו הצדקה יש להוספת הסכנה הזאת לחיי?" (כשר, מבצע "עופרת יצוקה" ותורת המלחמה הצודקת, 2009, עמ' 47).

כשר, בהתייחסו לשאלה אותה הציב יחד עם ידלין, קובע: "אינני מכיר תשובה ניצחת לשאלת החייל ולאתגר המוסרי שהיא מבטאת. אני מכיר ניסיונות אחדים להשיב לשאלה, אבל רובם ככולם אינם מוצלחים, אינם משכנעים, ואינם מצדיקים את סיכון חיי החיילים" (כשר, מבצע "עופרת יצוקה" ותורת המלחמה הצודקת, 2009, עמ' 47). בדיוק כמו בהתייחסות למחלוקות אקדמיות-ניסוח טיעונים פילוסופיים באמצעות שאלות אינו דבר חדש. אך במקרה הזה, העמדת השאלה כאשר בצד אחד ניצב החייל-אזרח, או הוריו השכולים, ובצד השני המדינה-רק מחדדת עד כמה הדיון המוסרי-אתי שבנדון נמצא בלב ליבו של הקשר צבא-חברה. יחד עם זאת, עצם הצבת השאלה והדיון בה, אינם בהכרח מספיקים על מנת להסביר או להעיד על היקף ההשפעה שהיה למסמך ולדיון בו בפועל. על מנת להבין את עוצמת ההשפעה של מסמך ידלין וכשר יש לבחון כיצד קנה לו המסמך מעמד כה מרכזי, גם אם לא תמיד גלוי לעין, בשיח המקצועי הפנים-צבאי ובישיח התקשורת-ציבורי יש לנסות לבחון את מעמדו של המסמך. כלומר יש לבחון את השאלה האם מדובר במסמך מחייב ומייצג, או לא.

מעמדו והטמעתו של מסמך ידלין כשר

רקע

אחת השאלות החשובות שעלתה בנוגע למסמך של ידלין וכשר, נגעה למעמדו הרשמי כמסמך מחייב. לכאורה, המסמך אינו מהווה בשום צורה מסמך רשמי מחייב של צה"ל או של גורמי מדיניות אחרים. מצד שני, כפי שיודגם בהמשך, ישנם מספר מאפיינים המצביעים על כך שהמסמך קנה לו אחיזה שהיא הרבה מעבר לנייר עמדה כזה או אחר. הדבר בא לידי ביטוי הן באופן עקיף, הן מתוך התייחסויות של כשר וידלין למסמך במאמרים שונים, והן מתוך התייחסויות מתוך הצבא עצמו.

התייחסויות עקיפות ותקשורתיות לתוקף המסמך

ייתכן והרכיב החשוב ביותר בבחינת מעמדו של המסמך הוא דווקא זהות כותביו. אחד מהם, האלוף עמוס ידלין, היה אלוף בצה"ל בעת שהמסמך פורסם לראשונה. בתחילה שימש כמפקד המכללות, אך גם לאורך פרסומן של הגרסאות הנוספות של המסמך שימש בתפקידים מרכזיים- נספח צה"ל בארצות הברית החל מ-2004 וראש אמ"ן החל מ-2006. ספק אם ניתן להצביע על דוגמא נוספת מהעשורים האחרונים, בהם אלוף מכהן לוקח חלק מרכזי ומוביל בפולמוס פומבי, אקדמי ותקשורתי כאחד, בסוגיה שהיא בלב ליבו של העיסוק הישראלי-צבאי-ציבורי⁴. חלק מהמאמרים, כמו למשל אלה שפורסמו ב"הארץ" וב"ידיעות אחרונות" ב-2009, התפרסמו בעת שידלין היה ראש אמ"ן, אחד התפקידים הבכירים ביותר במטה הכללי, וזאת כאשר התכתובות נוגעות באופן ישיר למבצע עופרת יצוקה שהסתיים חודשים ספורים קודם לכן. סביר להניח שפרסום כזה, גם אם אינו משקף באופן רשמי את עמדת המערכת הצבאית- לעולם לא היה רואה אור ללא ידיעה ואישור של הרמטכ"ל בעצמו. גם במקרה של אסא כשר, חוקר וכותב מוערך וחתן פרס ישראל לחקר הפילוסופיה, קשה להציגו כאקדמאי עצמאי ותו לא. מעבר למעורבותו בכתיבת הקוד האתי של צה"ל בגרסתו הראשונה- הרי בעת שפורסמו הגרסאות הראשונות של מסמך ידלין וכשר, עבד כשר באופן סדיר במכללות הצבאיות והחזיק בתפקידי ייעוץ והוראה קבועים ומתמשכים. במלים אחרות- המסמך מגיע מלב ליבה של המערכת הצבאית, ועצם זהותם של כותביו, גם אם ידגישו בכל מאודם כי "הכתוב אינו בהכרח מייצג את עמדת צה"ל"- מקנה לו לכל הפחות מראית עין של תוקף רשמי.

מבחינת החולקים על עמדתם של כשר וידלין, סוגיה זו של מעמד המסמך היתה מרכזית ובלתי נפרדת מהדיון עצמו. כך למשל במאמר שלהם בהארץ, וולצר ומרגלית כותבים (מרגלית & וולצר, 2009):

"כדי להבין את קוד ההתנהגות השנוי במחלוקת של צה"ל במבצע האחרון בעזה צריך לקרוא את מאמרם של אסא כשר ועמוס ידלין מ-2005, "רצח והרג מונע". כשר הוא פרופסור לפילוסופיה של האתיקה והפרקטיקה באוניברסיטת תל אביב, ויועץ אקדמי לצה"ל ומנסח הקוד האתי שלו. האלוף עמוס ידלין הוא ראש אמ"ן, ומפקד המכללות הצבאיות לשעבר. במאמר שפורסם ב"הארץ" ב-6 בפברואר 2009 טען עמוס הראל, כי ההנחיות שגיבשו השניים הנחו את צה"ל במבצע בעזה" (ההדגשות שלי).

⁴ ניקח לצורך העניין סוגיה שהצבא אמר בה את דברו באופן חד וברור. פרופסור כשר התבטא מספר פעמים בגנות הירי של אלאור אזריה. קשה לדמיין אלוף במטה הכללי שהיה חובר לכשר, ובמשך כל תקופת הדיון במקרה אזריה, היה מפרסם סדרת מאמרים בהארץ, בידיעות אחרונות ובכתבי עת מקצועיים- המנתחים את העקרונות לפעולה מוסרית של צה"ל מול טרור סכינים מתמשך.

אין זה משנה לעניינינו אם דעתם של מרגלית ווולצר בנוגע לתוקפו של המסמך נכונה או לא. עצם העובדה שהמסמך נקשר בתודעה לדפוס הפעולה של צה"ל בפועל, היא החשובה כאן.

גושפנקא חשובה נוספת ניתנה למסמך מבית הדין הגבוה לצדק. יש לזכור כי בתחילת דרכו, התייחס המסמך בעיקר לסוגיה של סיכולים ממוקדים, כפי שעולה מכותרת הפרסום הראשוני שלו (preventing killing and assassination). כאשר הגיעה סוגיית הסיכולים הממוקדים לדיון בבג"ץ, והשופטים רצו לנמק את עמדתם, שאישרה באופן מעשי את מדיניות הסיכולים בהסתייגויות כאלה ואחרות- ציטט בית המשפט במפורש את מאמרם של כשר וידלין. כפ שכתבו זאת השופטים :

"[...] עם זאת, כאשר מתקיימים מעשי איבה נגרמות אבידות. יש לאזן בין חובתה של מדינה לשמור על חיי חייליה ואזרחיה, לבין חובתה לשמור על חייהם של אזרחים תמימים הנפגעים בעת פגיעה במחבלים. איזון זה קשה הוא, כאשר הוא נוגע לחיי אדם. הוא יעורר בעיות מוסריות ואתיות (ראו And Assassination, "Yadlin and Kasher, מלעשותו מנוס אין הקושי חרף", Preventive Killing). (2005) 41 SAIS Rev. 25" (בג"ץ, 2005, עמ' 41)

כשר וידלין עצמם התייחסו לפסיקה של בג"ץ במספר הזדמנויות ככזו המקנה תוקף מוסרי וממלכתי למסמך. אלכס פישמן, מעט לאחר סיום מבצע צוק איתן, נגע במפורש במעמדו המורכב של המסמך- וציין כי הוא לא אושר באופן רשמי על ידי הצבא (פישמן, 2009). פישמן תיאר דיון שקיים לאחר עופרת יצוקה האלוף במילי אלעזר שטרן בהנחיית הרמטכ"ל. בדיון עולה בשלב מסויים סוגיית מעמדו של המסמך :

"המחלוקת שבין פרופ' כשר לבין הקוד האתי הנוכחי מתמקדת בסעיף טוהר הנשק. על פי תפיסתו של כשר, חיילים לא ייטלו על עצמם שום סיכון לחייהם, גם במטרה להימנע מפגיעה במי שאינו לוחם בצד השני. כשר הציג לצה"ל את התפיסה הזו ב-2004, כאשר הכין, ביחד עם האלוף ידלין, מסמך שעסק באתיקה הצבאית של הלחימה בטרור. הצבא דחה את המסמך בטענה שהוא מתנגש עם 'רוח צה"ל'".

בהמשך מצביע פישמן על מורכבות הדיון בנוגע ליחסים בין הצבא לחברה, וכותב כי "את הדיון ואת ליבון הבעיות הערכיות צריכה לעשות החברה האזרחית" (שם). הסיפא של דבריו של פישמן מעניינת המהלך ההגיוני שלה. הוא מזהה עמימות, מורכבות וסתירות פנימיות ביחס לתפיסה של צה"ל את מדיניותו האתית, אך כפרשן צבאי הוא אינו ממהר להניח את הצורך בבירור והבהרה לפתחו של צה"ל. מתוך תפיסתו את רגישות

הסוגיה, הוא מניח אותה דווקא לפתחה של החברה האזרחית. כפי שיודגם בהמשך, הוא לא היחיד ולא האחרון לעשות זאת.

הפרשן הצבאי עמוס הראל, במאמר מ-2009, ציין כי ידלין, בהיותו ראש אמ"ן, פנה לרמטכ"ל בבקשה לעדכן את הקוד האתי של צה"ל על בסיס המסמך שלו ושל כשר :

"ראש אגף המודיעין בצה"ל, האלוף עמוס ידלין, מבקש מהמטה הכללי לאמץ רשמית את "הקוד האתי למלחמה בטרור" שחיבר יחד עם הפילוסוף הפרופ' אסא כשר. ידלין פנה באחרונה לרמטכ"ל, רב-אלוף גבי אשכנזי, וביקש שהמטכ"ל ידון בכך בנימוק שהמסמך המחייב הנוכחי של הצבא, "רוח צה"ל", אינו כולל תשובות מספקות ומתאימות ללחימה העכשווית שבה נתקל הצבא" (הראל, ראש אמ"ן לרמטכ"ל: על צה"ל לאמץ קוד אתי חדש ללחימה בטרור, 2009).

הראל גם התייחס לנסיונות העבר לתקף את המסמך וציין כי "הרמטכ"ל דאז, משה (בוגי) יעלון, תמך בעמדתם וכשר וידלין הציגו את גישתם ללחימה עשרות פעמים בפורומים צבאיים שונים. עם זאת, הטיעונים שלהם לא אומצו עד היום כמסמך צבאי מחייב והמסמך היחיד שיש לו תוקף רשמי מבחינת הצבא הוא 'רוח צה"ל' (שם). במאמר מוקדם יותר מתייחס הראל במספר הזדמנויות למעמד הביניים של המסמך :

"למרות שמסמך הדוקטרינה לא אומץ באופן רשמי כתורת לחימה של צה"ל, **שלושת הרמטכ"לים של תקופת הלחימה בטרור וקצינים רבים אחרים הביעו בהזדמנויות שונות תמיכה בעקרונותיה, והיא נתפסה בעיני רבים בתור הדוקטרינה הישראלית**".

"כשקצינים בכירים בצה"ל נשאלים על הרג מאות האזרחים הפלסטינים בלחימה ברצועת עזה, הם מספקים תשובה כמעט אחידה : הפעלת הכוח המסיווית נועדה להגן על חי החיילים - ובברירה בין חיי לוחמים לחיי אזרחי האויב, שהטרוריסטים של החמאס פועלים בחסותם, **החיילים קודמים**".

"תגובת צה"ל לטענות אינה נשמעת מאולתרת [...] הצבא נכנס לרצועה כשביכולתו לשער בוודאות גבוהה יחסית מה יהיו תוצאותיה של לחימה בטרור בשטח כה צפוף. והוא פעל שם לא רק בגיבוי חוות דעת משפטיות של הפרקליטות הצבאית, אלא גם **על סמך תיאוריה מוסרית המצדיקה את פעולותיו, שנוסחה כבר לפני שנים אחדות**".

הראל אינו מציין מה המקור לטיעונו, אך הם קולעים ביכולת לתאר את אופיו ההיברידי של המסמך ככה שהוא לא רשמי מצד אחד אך בעל השפעה משמעותית מצד שני⁵ (הראל, מבצע "עופרת יצוקה" | פרופ' אסא כשר: אם זה השכן או החייל, העדיפות היא לחייל, 2009).

מורכבות מעמדו של המסמך באה לידי ביטוי לא רק דרך התקשורת ובאמצעות פרשנים צבאיים, אלא עולה בצורה ברורה בזירה חברתית אחרת: ויקיפדיה. הערך "רוח צה"ל" מתייחס בין השאר גם ל"קוד האתי ללוחמה בטרור" ומפורטת בו רשימה של 11 סעיפים המעובדים מתוך מאמריהם של ידלין וכשר (ויקיפדיה). מעיון בהיסטוריית העריכה של הערך, עולה כי בתחילת 2008 נכתבה פסקה זו באופן הבא:

"שאלות של התאמת הקוד האתי למציאות של הלוחמה בטרור, הביאו את צה"ל ליצור בשנת 2004 פורום של קצינים, פרופסורים ושופטים לשעבר בהשתתפותו של הפרופ' אסא כשר, וזה ניסח את "הקוד האתי ללוחמה בטרור" אשר שם דגש על ההתנהגות הנכונה בעת לחימה בעצימות נמוכה נגד טרוריסטים, כאשר החיילים נאלצים לפעול בתוך אוכלוסייה אזרחית. יחידות מילואים ויחידות סדיר מתחנכים [כך במקור] על 11 הערכים כתוספת לערכי 'רוח צה"ל'".

מהניסוח הני"ל עולה שוב תמונה מורכבת של מסמך לא לחלוטין רשמי, אך כזה שהוטמע היטב בצבא, כפי שניתן לראות מהניסוחים "הביאו את צה"ל" וכן "יחידות מילואים ויחידות סדיר מתחנכים על 11 הערכים כתוספת לערכי רוח צה"ל"; במרץ 2009, מעט לאחר סיום מבצע עופרת יצוקה, עודכן הניסוח לעברית תקינה יותר והפעם שוכתבה השורה האחרונה לנוסח הבא: "הקוד כולל את 11 הערכים הבאים, הנלמדים כתוספת לערכי 'רוח צה"ל'". בספטמבר 2009 מופיעה בשיחות העריכה שברקע לכתובת הערך הערה של מאן שהוא שמציין כי "הקוד האתי למלחמה בטרור, לא התקבל כמסמך מחייב בצה"ל, ולכן לא התקבל כתוספת לרוח צה"ל". למרות הערה זו, השורה המציינת כי "[לערכי הקוד החדש] נלמדים כתוספת לערכי 'רוח צה"ל' נשארה בנוסחה המקורי, גם נכון לכתובת שורות אלה. יחד עם זאת, באוגוסט 2018, נוספת לערך ההערה הבאה בסוף פסקת ההסבר: "הקוד טרם אומץ על ידי צה"ל", ובכך מותן במידה מסויימת התוקף המשתמע של המסמך.

ויקיפדיה אינה מדד מייצג לשיח ציבורי, אך בתוך מכלול הממצאים המובאים כאן, היא מהווה חלק מתמונה שלמה המחזקת את הווייתו של המסמך כמעין ייצור כלאיים שנע באזור הדמדומים בין הפורמלי לבין הפחות פורמלי. הגרסא העדכנית של הערך משקפת זאת בדיוק רב. מצד אחד העובדה כי "הקוד טרם אומץ על ידי

---

⁵ מעניין לציין בהקשר זה היא כאשר פורסם הראיון בחילה, כותרתו היתה "הפילוסוף שאמר לצה"ל שמותר". שנתיים לאחר מכן, בספטמבר 2011, שונתה הכותרת, ללא הסבר, לציטוט מפי כשר: "אם זה השכן או החייל, העדיפות היא לחייל".

צה"ל" - עובדה נכונה, אך כזו שעודכנה רק עשור לאחר כתיבת הערך. מצד שני - "11 ערכי הקוד נלמדים כתוספת לערכי צה"ל" - משפט שהוא שגוי, לפחות להלכה בנוגע לכלל הצבא.

לאור מרכזיותה של האנציקלופדיה המקוונת, מובן כי אופן ההגדרה של המסמך אינו נותר בחלל וירטואלי מבודד. דוגמאות ל"זליגה" של הניסוח מויקיפדיה למקומות נוספים, ניתן למשל למצוא באתר "מדרשת", אחד האתרים המובילים בעברית לדפי לימוד ודפי מקורות:

"בשנת 2004 הקים צה"ל פורום של קצינים ואנשי מקצוע, בהשתתפותו של הפרופ' אסא כשר, אשר ניסח את 'הקוד האתי ללוחמה בטרור' - קוד שנועד לגשר על הפער שבין הקוד האתי של צה"ל (רוח צה"ל) לבין המציאות של הלוחמה בטרור. **קוד זה מחייב את כל חיילי צה"ל, במיוחד כאשר הם נלחמים בטרור** (גרבר-ארן, 2015, ההדגשה שלי).

גם עידו רכניץ ואלשזר גולדשטיין בספרם "אתיקה צבאית יהודית", מצטטים את "הקוד האתי ללחימה בטרור" כחלק בלתי נפרד מהתפיסה הצה"לית, בניסוח המזכיר את הניסוח מויקיפדיה (רכניץ & גולדשטיין, 2013, עמ' 142). ספרם של רכניץ וגולדשטיין מביא לא רק את ההתייחסות למסמך ידלין וכשר אלא גם את רוח הדברים המובעים בו, כפי שהם הבינוהו. כך למשל: "ברור שאם ניתן לצמצם את הפגיעה באזרחי האויב יש לעשות זאת. אולם יש להימנע מלסכן את חיילי צה"ל במהלך המאמצים לצמצם את הפגיעה באזרחי האויב" (שם, עמ' 198). ובהמשך, לאחר דיון בתפיסה "המקדשת את זכויות הפרט ורואה בהן את חזות הכל", כותבים המחברים:

"מובן מאליו שתפיסה זו קשה מאוד ליישום כאשר האויב אינו מבדיל בין אזרח לחייל, שכן האויב יכול לשים בכל טנק ונגמ"ש ילד תמים, שאינו מהווה איום בעצמו, ולכן, לכאורה, אסור לפגוע בו. בדרך זו יעניק הילד חסינות לכל הלוחמים שלצידו. מצב אבסורדי שכזה אינו עולה על הדעת וברור שמותר יהיה לפגוע בלוחמים גם במחיר פגיעה בילד שלצידם" (שם, עמ' 191).

הרב אלעזר גולדשטיין התייחס לסוגיה גם במאמר שכותרתו "חיילי צה"ל תחילה":

"על כן נשארת השאלה מה גבול ההיתר לפגוע בבלתי-מעורבים שנמצאים בקרבת מחבלים בזמן הלחימה? הרב שפירא (תחומין ד, עמ' 182): קבע שיש לשאוף ל"אפס נפגעים" בצידו, גם במחיר פגיעה במהלך הקרבות בבלתי-מעורבים מקרב האויב. דברים דומים אמר פרופ' אסא כשר בכנס במשכנות שאננים.

לדבריו, אין למדינה את הזכות המוסרית לסכן את חייליה כדי להפריד בין הטרוריסטים ואזרחי הצד השני" (גולדשטיין, 2009).

מובן כי ההתייחסויות לתוקפו של המסמך אינן רק נסיבתיות או עקיפות. ידלין וכשר התייחסו לסוגיית התוקף באופן מפורש במספר הזדמנויות ובכך יש להניח כי תרמו לתיקופו ולאופן בו הוא נתפס, כפי שיודגם בחלק הבא.

ההתייחסויות של ידלין וכשר לתוקף המסמך

כאמור, נדבך חשוב בדיון על הגושפנקא שיש למסמך ניתן למצוא בהתבטאויות של כשר וידלין עצמם. כך למשך במאמר מ-2009 כותבים ידלין וכשר: "התפיסה גובשה במסמך בשנת 2004, והוצגה למטכ"ל, לראש השב"כ ולרבים אחרים. **לא הועלתה כנגדה שום התנגדות מהותית**"; "מסמך 'האתיקה הצבאית של הלחימה בטרור' הוצג כמסקנות מ'רוח צה"ל' ולא כתחליף. **כך קבע גם הרמטכ"ל, והמסמך אף שימש את צה"ל בהקשרים שונים**" (כשר & ידלין, 2013, ההדגשות שלי) האופן בו מנוסחים הטיעונים המודגשים הוא כזה שמקשה מאוד על סתירה שלהם, ולמרות שהם אינם אומרים בשום צורה שהמסמך אומץ באופן רשמי, הכתוב יוצר תחושה שהמסמך קיבל תוקף משמעותי.

בראיון עם עמוס הראל, שצוטט לעיל, שוב מצביע כשר על הקשר בין הרמטכ"ל לבין המסמך, אבל באופן שהוא עמום למדי ובלתי מתחייב: "הרמטכ"ל גבי אשכנזי **מכיר טוב מאוד** את העקרונות שלנו. מאז המסמך הראשון שגובש ב-2003 ועד היום". ובהמשך: "הרמטכ"ל אז, משה (בוגי) יעלון, אמנם לא הפך אותו למסמך צבאי מחייב, אבל כשר אומר שהרעיונות **אומצו עקרונית** בידי יעלון ויורשיו. הפילוסוף הציג אותם מאז בעשרות פורומים, בצה"ל ובשב"כ". ושוב: "**צה"ל משתמש בעקרונות הללו מ-2004 ואילך**, רק שהפעם הם קיבלו יותר בולטות. לא שינינו מאז כלום. מה שקרה הוא שהמסמכים נכנסו ליותר דיונים ותדרוכים בצבא והגיעו גם לידיעת **מפקדים ברמות פחות בכירות**. הזדמן לי לדבר על כך בהרבה הזדמנויות עם קצינים רבים. מאז זה רק מוסבר יותר טוב" (הראל, מבצע 'עופרת יצוקה' | פרופ' אסא כשר: אם זה השכן או החייל, העדיפות היא לחייל, 2009). ניתן לראות כי גם כאן, התיאור של כשר משמר את מראית העין של מסמך רשמי ומייצג, מבלי לומר זאת באופן מחייב מיד.

ההתייחסות של כשר באתר "מידה" מ-2013 מסכמת בצורה קולעת את התמונה המתהווה לגבי מעמד המסמך: "העבודה שלנו הוצגה בפורומים רבים, בצה"ל ובשב"כ. היא אמנם לא הפכה למסמך דוקטרינה רשמי של צה"ל, אבל רווחת הטענה שנעשה בה שימוש רב ומקיף במסגרת המלחמה בטרור בהקשרים רבים, ביניהם מבצע עופרת יצוקה" (תעסן- מיכאלי, 2013).

התייחסויות של מפקדים וגורמים צבאיים לתוקף המסמך

לאחר שהודגם מעמדו של מסמך ידלין וכשר באמצעות דבריהם של הכותבים עצמם ובאמצעות התייחסויות עקיפות למסמך מצד התקשורת ומדיומים נוספים, ניתן כעת לפנות לבחינת השאלה באיזו מידה הופנם המסמך בצבא עצמו. התייחסויות שיובאו הן בעיקרן עקיפות, אך עדיין ניתן להצביע על מספר דוגמאות המראות כיצד חלחל המסמך לתודעתם של מפקדים בצבא, באופן שקשה להתעלם ממנו.

בספטמבר 2007 התפרסם ב"מערכות" מאמרו של אייל זמיר (אז תת אלוף, כיום אלוף, סגן רמטכ"ל ומועמד לשעבר לתפקיד הרמטכ"ל). במאמרו קושר זמיר בין תפיסות שונות של "המלחמה הצודקת" לבין המאבק בטרור ומפרט בעיקר את ההגבלות השונות שצה"ל צריך לשאת על עצמו על מנת להיאבק באופן מוסרי בטרור. באחת מהתייחסויותיו הוא מציין באילו תנאים מותר לגרום לנזק אגבי: "[...] בסכנה דומה לזו שמשקפת לצד האחר בפעולת ההתגוננות שלי. מכיוון שחובתי המוסרית להגן על אזרחי מדינתי גוברת על חובתי להגן על חיי האזרחים של האויב, יהיה זה צודק לסכן את חיי האזרחים של הצד התוקף ואל את חיי האזרחים שלי" (ההדגשה שלי). הניסוח של השורה המודגשת מגלם בדיוק את ההבחנה של כשר וידלין, והקשר של מסמך ידלין וכשר נמצא בכך שההנמקה מתבססת על ההבחנה בין "אזרחי המדינה" לבין "אזרחי האויב" (זמיר, 2007). באותו גיליון של "מערכות", מופיע תחת הכותרת "דעה אישית" מאמר של אל"מ ארז וינר (אז מח"ט מילואים, בהמשך עוזר הרמטכ"ל ומי שמונה לקצין חינוך ראשי, בטרם "התפוצצה" פרשת הרפז). וינר מתייחס להתנגשות בין שני "ציוויים מוסריים": "החובה להגן על אנשינו והחובה שלא לפגוע באזרחים חפים מפשע של האויב. איזהו הצו החזק יותר? האם בכלל אפשר למדוד דברים כאלה?" כחלק מהפיתרון לדילמה מביא וינר את כשר, ומציין כי כשר-

"אינו מהסס לדרג את חובת האחריות המוסרית של המדינה הדמוקרטית לאזרחיה במדרג יורד: בראש עומדים אזרחי המדינה, אחריהם חיילי המדינה בסדיר ובמילואים (שבמדינה דמוקרטית גם הם, כאמור, בבחינת אזרחים), אחריהם אזרחים בלתי מעורבים (חפים מפשע) בצד האויב ובסוף הרשימה גורמי הטרור (האויב שנגדו אנו פועלים). במילים אחרות: לפי אסא כשר אין זה מוסרי לתת לאזרחי המדינה לחיות תחת איום מתמשך של ירי תלול מסלול כדי לחסוך בחיי החיילים, ואין זה מוסרי לסכן את חיי לוחמינו כדי למנוע סיכון של חיי אזרחים בלתי מעורבים בצד האויב."

ניתן להתרשם באיזו מידה דבריו של כשר המובאים כאן, המבוססים באופן ברור על מסמכם של ידלין וכשר, קנו להם אחיזה בתפיסה של וינר. שוב, היא מופיעה במערכות כ"דעה אישית", המצטטת "מסמך לא רשמי",

אך הדיון רחוק מלהיות מופשט, והוא נעשה כחלק מדיון לגיטימי וחשוב, בתוך הצבא ומחוצה לו. בסופו של המאמר מכליל וינר ומגדיר את דבריו של כשר כ"כללי האתיקה הצבאית במדינה דמוקרטית", ומציין כי הם "קובעים כי בראש ובראשונה על המדינה ועל צבאה להגן על אזרחיה. מי שמבטל את החובה הזאת נוכח החובה - החשובה אף היא - לשמור על חייהם של אזרחי האויב, הרי עליו לזכור את אזהרת חז"ל: "כל שהוא רחמן על אכזרים לסוף נעשה אכזר על רחמנים" (וינר, 2007).

כשנה וחצי לאחר מכן, במוסף לשבת, מופיע ראיון עם הרצי הלוי (אז אל"מ ומח"ט הצנחנים, וכיום חבר מטה כללי, אלוף, מפקד פיקוד הדרום). הראיון נערך מיד בסוף מבצע עופרת יצוקה ומתפרסם חמישה ימים לאחר סיומו. גם בדבריו ניתן למצוא הד לדוקטרינת כשר וידלן, כאשר הוא מתאר את הדילמה הבאה:

"לא ראיתי גופות של בלתי מעורבים, חוץ מאשר בבתים שפוצצנו כי הם היום ממולכדים. מי שהסכים להישאר בבתים האלה ידע שהבית שלו מולכד. כשאני שם את חיי האזרחים שנתנו לדבר כזה לקרות, מול חיי החיילים שלנו אז אין לי בכלל דילמה" (יהושוע & וייס, 2009).

המשפט האחרון הוא גם זה שנבחר על ידי העורכים ככותרת הראיון.

מפאת הכללים החלים על דיסקרטיות של הרצאות במב"ל, אמנע מלציין מרצה מסויים מפורש, אך אציין כי שני חברי מטה כללי, בשיחה עם הקורס, התייחסו בדבריהם במפורש להיררכיה: "אזרחינו; חיילינו; אזרחי האויב", שהיא נגזרת מתוך מסמך כשר וידלן. כפי שקבע אחד מהם: "יש פירמידה נורא ברורה: אזרחים שלנו, חיילים שלנו, אזרחי אויב, חיילי האויב".

כפי שהודגם בחלקי העבודה עד כה, מסמך ידלן-כשר התייחס לסוגיה שהיא בליבת אתגרי הלחימה בעת הזו, והיא מהווה את אחת הסוגיות המרכזיות ביחסים ובחווה הלא כתוב בין החברה לבין הצבא. מתוך מרכזיותה של סוגיה זו, ובאופן שנתמך בחלקו על ידי מאמצי ההטמעה של כשר וידלן, הלך המסמך (ויש שיאמרו, הפרשנות המוטעית או הפשטנית של המסמך) וקנה לו אחיזה בדעת הקהל ובתוך הצבא עצמו. החלק הבא ינסה לבחון, במגבלות האפשר, באיזו מידה ניתן למצוא הדים לעמדת "חיי חיילינו קודמים" בשיח הציבורי-חברתי.

חלק שלישי- "חיי חיילנו קודמים לחיי אזרחי האויב" בשיח הציבורי-חברתי

כפי שהודגם, ניתן למצוא הדים ל"מס" הרעיוני של "חיי חיילנו קודמים" במגוון מדיומים ובמגוון מרחבים-בהם קיימת התייחסות מפורשת למסמך ידלן וכשר. יחד עם זאת, יש מקום להרחיב את היריעה ולנסות לבחון בהקשר רחב יותר- כיצד נתפסת מערכת הערכים הפורמלית של צה"ל בעיני הציבור? כיצד נתפס העיקרון

המקביל, הלא מוכר רשמית של "חיי חיילינו..." ביחס למערכת הערכים הפורמלית? גם אם לא ניתן להצביע באופן מפורש על חד-חד-ערכי בין עמדות הציבור בעניינים אלה לבין מסמך ידלין וכשר- יש בכך בכדי להשלים את ניתוח הטמעת המסמך והשפעתו על השיח צבא- חברה.

שבועיים לאחר אירוע אלאור אזריה, פרסם עמוס הראל מאמר הגורס כי "הקוד האתי של הצבא מתרחק מדעת הקהל הישראלית" (הראל, 2016). תחושה זו הועלתה מספר פעמים גם במסגרת שיחות עם בכירים במב"ל, וניתן לתקף אותה במידת מה מתוך עיון במספר סקרים המתייחסים לסוגיה. אחד מהם הוא סקר "מדד הביטחון הלאומי" של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). כפי שציינה אחת החוקרות בסמינר צבא- חברה בהקשר זה, לא פחות משחשובה התשובה בסקר- מעניין לבחון אילו שאלות נבחרות. עצם העובדה שחוקרים מחליטים לבחון "האם מערכת הערכים המנחה את הפיקוד הבכיר של צה"ל כיום, קרובה או רחוקה ממערכת הערכים המקובלת על רוב הציבור בישראל?", מראה באיזו מידה הנושא נמצא במוקד הדיון⁶. כך למשל בדו"ח של 2018-2019, 66% מהמשיבים ענו כי מערכות הערכים הללו קרובות זו לזו (ישראלי, 2019). כמו כל נתון, הוא פתוח לפרשנות, אך מציאות בה אחד מכל שלושה משיבים טוען שמערכות אלה רחוקות זו מזו- היא רחוקה מלהיות אידיאלית. ההשלכות של העובדה שישנו פער נתפס כ"רחוק" בקרב שלישי מהציבור, בין אם יש פער כזה ובין אם לא- היא מאתגרת ביותר, ודאי במציאות של התמודדות מתמשכת עם טרור, במסגרת מה שסמית כינה "מלחמה בין אנשים". יש לציין כי הנתון יציב למדי: בסקר של 2017-2018 המצב היה דומה- 72% השיבו "רחוקה" ו- 28% השיבו "קרובה" (ישראלי, מדד הביטחון הלאומי- מחקר דעת הקהל 2017-2018, 2018), וכך גם לגבי הסקר של 2016-2017- 69% ו-31%, בהתאמה (ישראלי, מדד הביטחון הלאומי- מחקר דעת הקהל 2016-2017, 2017). כאשר מתברר נתון זה עם הנתון על פיו באותם סקרים בין שבעים לשמונים אחוז מהנשאלים גורסים כי "המחלוקות האידיאולוגיות משפיעות לרעה על צה"ל"- מתקבלת תמונה רבת משמעות.

לכך ניתן להוסיף את המחקר האחרון של המכון הישראלי שנערך לפני כחצי שנה, שהראה בין השאר כי 37% מהיהודים בישראל מסכימים עם הקביעה כי "במאבק בטרור אין מקום לשיקולי מוסר". החוקרים מסיימים בהתייחסות מפורשת ליחסי צבא חברה צבא, המדהדת את קביעתו של אלכס פישמן שהובאה לפני מספר עמודים:

⁶ יש מקום להניח כי לדיון על מקרה אלאור אזריה היה חלק נכבד בכך, אך למעשה הפער המתהווה הזה מלווה את צה"ל לכל אורך גל העימותים האחרון בגדה. כך למשל המחלוקות סביב קדימות הטיפול הרפואי על פי חומרת הפציעה ולא על פי פרופיילינג כזה או אחר- וכתוצאה מכך אפשרות שמחבל יטופל לפני חייל או פצוע אחר מפיגוע (בעיקר סביב ספטמבר-אוקטובר 2015). דוגמה נוספת הן התגובות ל"נאום המספריים" של הרמטכ"ל הקודם בו אמר רב אלוף אייזנקוט כי הוא מצפה מחיילי צה"ל שלא לרוקן מחסנית על נערה עם מספריים (פברואר 2016). כך גם לגבי המחלוקות על חקירת המעורבים במה שכונה "הלינץ" בבאר שבע באוקטובר 2015. כל המקרים הללו קדמו למקרה אלאור אזריה, עוררו דיון ציבורי נוקב, ומשיקים במידת מה לסוגיית "חיי חיילינו".

"העובדה שיש בדיון הערכי בכדי להשפיע על הזדהות החברה ועיגונם של ערכים בתודעת הקבוצות השונות בה, מלמד כי דיון זה, ראוי שיערך לא רק בתוך הצבא פנימה, אלא גם בפורומים ציבוריים, ואגב כך יקנה למפקדים הבכירים תמיכה ציבורית, ההכרחית לשימור אמון הציבור במערכות הצבא. מפקדים בכירים בצבא חייבים לקחת בחשבון כי אם הם מבקשים תמיכה ציבורית הם צריכים לנהל את הדיון הערכי לא רק בתוך הצבא פנימה, אלא גם בפורומים ציבוריים" (שם).

עמוס הראל סיכם זאת במאמר ממאי 2016, שכותרתו "האם צבא העם מאבד את העם". בו קבע כי

"בתוך כך גם הולך ומתרחב הפער בין עמדות המטכ"ל וערכיו לדעת הקהל הישראלית, כפי שמעידה התמיכה החד-משמעית שהעניק הציבור לאזריה בכמה סקרים שנערכו באחרונה. מכאן נובע אולי העניין המשמעותי מכל: אם החיילים הם תבנית נוף המשפחות שבהן גדלו, סביר שלפיקוד הבכיר ישנה בעיה גם עם הלוחמים עצמם" (הראל, 2016).

ניתן לבחון נקודה ספציפית נוספת בה עומתה צמרת הצבא עם שאלת קדימות "חיי חיילינו". ב-2005 ביקר תת אלוף יאיר גולן, אז מפקד אוגדת איו"ש, במכינה הקדם צבאית "מגן שאול" בנוקדים. השיחה נטתה בשלב מסויים לדיון על הסיכון לחיילי צה"ל נוכח החשש מפגיעה בחפים מפשע. בתשובה לשאלה אמר גולן:

"נוכח אוכלוסייה אזרחית אנחנו לוקחים על עצמינו סיכונים בצדק. בלתי מתקבל על הדעת שאנחנו בשם ההימנעות מסכנה נחליט עכשיו שאנחנו מכסחים בית דירות. הורגים שם נשים, ילדים, לא מעורבים. בלתי נסבל. [...] אם יחידה צבאית צריכה ליטול סיכונים על מנת לא לפגוע בבלתי מעורבים, כן היא תיקח סיכונים על מנת לא לפגוע בבלתי מעורבים. אבל, אם היא צריכה לפגוע רק במחבלים לעשות את זה בצורה הכי בטוחה שיש."

אחד המכניסיסטים שנכח בשיחה ניסה לבחון עד לאן ניתן למתוח את הטיעון של גולן ושאל אותו ישירות "אם זה יהיה אזרחים או חיילים שלך - מה תעדיף?". תשובתו של גולן היתה חד משמעית: "אזרחים. מוסרית, אתה עומד עכשיו מול בית. אתה לא תהרוג אישה בת 60 גם אם היא ערבייה" (שור, 2016). בדיעבד התברר כי השיחה הוקלטה. ההקלטה יצאה לאור רק עשור לאחר מכן, בזמן הפולמוס על נאומו של יאיר גולן בערב יום השואה 2016. לא כאן המקום להרחיב על כך, אבל עצם השימוש הפוליטי (והלגיטימי) בעמדה צבאית המתייחסת למוסר סביב לחימה בטרור ככלי ניגוח-מראה את רגישותה של הסוגיה, ואת מרכזיותה בכל הנוגע ליחסי צבא-חברה.

במסגרת הפולמוס סביב ההקלטה של גולן, שבשעת הפרסום כבר היה סגן רמטכ"ל, נדרש גם הרמטכ"ל לסוגיה. אייזנקוט השיב באופן שמגבה את סגנו מצד אחד, אך סותר את דבריו מצד שני: "הציווי העליון בצה"ל הוא לבצע את המשימה. הציווי הבא אחריו הוא לעשות כל מאמץ שחייל שיצא לקרב יחזור בריא ושלם הביתה. זה סדר הציוויים של הצבא". כשנדרש להבהרה נוספת הדגיש אייזנקוט כי "אני לא מכיר מפקד אחד בצה"ל שיגיד שחי אזרחים קודמים לחיי חיילים. אנחנו רוצים לנצח את הטרור ולהישאר בני אדם. המציאות היא מציאות מורכבת" (בנדט, 2016).

דיון דומה חזר על עצמו במערכת הבחירות האחרונה, סביב התבטאות של המועמד לראשות הממשלה, רב אלוף במיל' בני גנץ. באתר "הקול היהודי" התייחסו לסרטון בו נשמע גנץ מסביר כיצד בצוק איתן הוא פעל באופן מוסרי על פי תפיסתו:

"הזהרנו מראש את בית החולים לוודא שאין שם אף אחד. ביצענו בדיקות. ואז גולני רצו לבדוק ואני הייתי שם בצד ואמרתי להם חכו. ולקחנו סיכון על חשבון חיילי גולני, אני באופן אישי [...] באמת אף אחד לא נפגע בהתקפה. אף אחד מהאזרחים לידיעתי. במהלך האירוע עצמו. אבל סיכנתי חיילי גולני לשם כך. אני עשיתי את זה אני לא מתבייש בזה. אני גאה בזה. אפילו שזה לא נשמע הגיוני בהתחלה אבל אני מגש גאה על זה שאני בצד הנכון מבחינה מוסרית ולא רק מבחינה אסטרטגית. ואני חושב שאנחנו צריכים להמשיך בדרך הזו אפילו אם זה הופך את החיים לקשים יותר" (אור שחר, 2019).

הפובליציסטית שרה ב"ק, התייחסה לדבריו של גנץ ועשתה זאת, כפי שהוראה במספר מקרים בדיון עד כה, דרך אחת המשוואות הרגישות ביותר ביחסי צבא-חברה- ציפיות ההורים השולחים את ילדיהם לצבא: "הנורא הוא שכל אמא ואבא ששומעים את מה שעשית כבר לא בטוחים שהם מוכנים לשלוח את ילדיהם לצבא. אנחנו מגייסים את הילדים לצה"ל מתוך הבנה שישנה מערכת ערכים אחת, מוסכמת, על כל צבא הגנה לישראל והיא העובדה הפשוטה - שחיי חיילנו וחי אזרחי מדינת ישראל קודמים לחיי האזרחים" (ב"ק, 2019).

הניסוח "חיי חיילנו קודמים לחיי אזרחי האזרחים", אשר עובר בעבודה זו כחוט השני, אינו מקרי. כפי שהודגם בתחילת עבודה זו- הוא מהווה "פיתרון" אפשרי, פשוט לכאורה, של מה שהוא ככל הנראה דילמת היסוד של המאבק בטרור והלחימה בקרב אוכלוסייה. המשפט אף הופץ בצורת סטיקרים החל מ-2009 ואילך (ר' נספח א'). הטיעון בנוגע ל"שאלת החייל" עליה המדינה מחויבת להשיב, אותה שאלה שניסחו כשר וידלין ושאליה מרמזת ב"ק בדבריה- אף הפך לפני כשנתיים ל"מם" אינטרנטי, בו ניתן לראות מצבה של חלל צה"ל, עליה חרוט "נהרג

מפני שהחיים שלו היו פחות חשובים מאלה של חיילי האויב" (חוק חסינות כוחות הביטחון באירועים מבצעיים, 2017).

נראה כי את אי הנחת שמתלווה לכל צורה של עימות מתמשך, ובפרט להתמודדות עם עימות בקרב אוכלוסיה-הצליחו חלק ממעצבי השיח לתעל לאמירה "חיי חיילינו קודמים לאזרחי האויב". טיעון זה הוטמע באופן משמעותי בשיח הישראלי, ומשמש כחלק בלתי נפרד מהשיח צבא חברה, בין אם באמצעות פובליציסטיקה, בין אם דרך סטיקרים על פגושי רכבים, ובין אם דרך "ממים" מקוונים. כפי שהודגם, הטיעון "חיי חיילינו קודמים לחיי אזרחי האויב" קיבל מידה רבה של רוח גבית ממסך ידלין וכשר ומהשיח סביבו, אף על פי שמעולם לא נאמר או נכתב במפורש בצורתו זו.

סיכום

טיבה של הלחימה עימה מתמודד צה"ל בשנים האחרונות הוא כזה שהיא מציפה ללא הרף דילמות מורכבות מאין כמותן, ומייצרת כל העת מרחבים אפורים. לתוך המרחב המוסרי הטעון הזה, ולתוך התווך המורכב והלא חד משמעי המתלווה אליו- נכנס בשנת 2003 מסמך ידלין וכשר. במקום בו היו סימני שאלה רבים, נראה היה שהמסמך סיפק תשובות. במקום בו נדרשו בחירות כואבות וקשות מאוד להסבר, ניתנה תשובה שניתן היה להיאחז בה. על רקע זה, ניתן אולי להבין את עוצמת המחלוקת שעורר המסמך מצד אחד, ואת עומק הטמעתו מצד שני. עבודה זו ניסתה להדגים דרך מספר זוויות וסימנים הן את מעמדו הייחודי של המסמך והן את היקף ההשפעה שלו על השיח ועל יחסי צבא חברה.

ב-20 באוקטובר 2014, כחודשיים לאחר מבצע "צוק איתן", התקיים דיון במכון הישראלי לדמוקרטיה בנוגע לשאלה "האם אתוס הלחימה של צה"ל משתנה?". לקראת אמצע הדיון, התייחס ראש השב"כ לשעבר עמי איילון לשאלת ההשתנות. נראה כי תשובתו מהווה סיכום הולם לעבודה זו:

"[...] הקוד משתנה בצורה דרמטית. הוא משתנה קודם כל משום שהמלחמה משתנה [...]. אבל בנוסף לזה גם החברה הישראלית משתנה [...] אי אפשר לבדד את רוח צה"ל מסולם הערכים של החברה הישראלית. [...] קבוצת ההתייחסות שלנו היא צבא העם. אנחנו לא צבא מקצועי שקבוצת ההתייחסות שלו היא קבוצה קטנה שיודעת לקבוע ולבודד את סולם הערכים שלה. [...] אי אפשר לבדד את רוח צה"ל מסולם הערכים של החברה הישראלית. ועל סולם הערכים של החברה הישראלית לחלוטין אין הסכמה. אין הסכמה האם מותר לסכן חיים של חייל של צה"ל על מנת להימנע מהרג של אזרחי אויב.

למרות שזה אחד מעיקרי כל תורת המלחמה [...] ולכן אנחנו מנסים לעצב בעצם קודים, בחברה שלא מסכימה על ערכים" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014, ההדגשה שלי).

נספח א'- מקבץ סטיקרים ו"ממים" מקוונים בנוגע לקדימות "חיי חיילינו"

- Avineri, S., & Sternhell, Z. (2009, August 13). *'Israel: Civilians & Combatants': An Exchange*. Retrieved April 02, 2019, from New York Review of Books: <https://www.nybooks.com/articles/2009/08/13/israel-civilians-combatants-an-exchange/>
- Bowman, T., & Montagne, R. (2009, December 11). *Rules Of Engagement Are A Dilemma For U.S. Troops*. Retrieved 04 02, 2019, from NPR: <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=121330893?storyId=121330893>
- Carrick, D. (2008). The Future of Ethics Education in the Military: A Comparative Analysis. In P. Robinson, N. De Lee, & D. Carrick (Eds.), *Ethics Education in the Military* (pp. 187-198). Burlington, VT: Ashgate Publishing.
- Carrick, D., Connelly, J., & Robinson, P. (Eds.). (2013). *Ethics Education for Irregular Warfare*. Burlington, VT: Ashgate.
- Carrick, D., Connelly, J., & Whetham, D. (Eds.). (2018). *Making the Military Moral- Contemporary Challenges and Responses in Military Ethics Education*. New York, NY: Routledge.
- Chivers, C. (2010, 06 22). *General Faces Unease Among His Own Troops, Too*. Retrieved from The New York Times: <https://www.nytimes.com/2010/06/23/world/asia/23troops.html>
- Etzioni, A. (2010, July 26). *Unshackle the Troops*. Retrieved April 02, 2019, from The New Republic: <https://newrepublic.com/article/76426/afghanistan-war-troops-taliban>
- Fotion, N. (2005). Transforming and expanding the Kasher/Yadlin theory on the ethics of fighting wars against terrorism. *Journal of Military Ethics*, 4(1), pp. 33-43.
- Haydar, B. (2005). The ethics of fighting terror and the priority of citizens. *Journal of Military Ethics*, 4(1), pp. 52-59.
- Kasher, A., & Yadlin, A. (2005). Assassination and preventive killing. *SAIS Review of International Affairs*, 25(1), pp. 41-57.
- Kasher, A., & Yadlin, A. (2005). Military ethics of fighting terror: an Israeli perspective. *Journal of Military Ethics*, 4(1), pp. 3-32.
- Kasher, A., & Yadlin, A. (2009, June 11). *'Israel & the Rules of War': An Exchange*. Retrieved April 02, 2019, from New York Review of Books: <https://www.nybooks.com/articles/2009/06/11/israel-the-rules-of-war-an-exchange/>
- Krulak, C. C. (1999). The strategic corporal: Leadership in the three block war. *Marine Corps Gazette*, 83(1), 18-22.
- Margalit, A., & Walzer, M. (2009, May 14). Israel: Civilians & Combatants. *The New York Review of Books*. Retrieved April 04, 2019, from <https://www.nybooks.com/articles/2009/05/14/israel-civilians-combatants/>
- Marine Corps & U.S. Army. (2007). *The U.S. Army & Marine Corps Counterinsurgency Field Manual*. Chicago: University of Chicago Press.

- Marine Corps. (2014, May 13). FM 3-24 MCWP 3-33.5 Insurgencies and Countering Insurgencies. Washington, DC: Headquarters, Marine Corps Combat Development Command; Headquarters, Department of the Army.
- McChrystal, S. (2009, August 30). COMISAF's (Commander of the International Security Assistance Force to Afghanistan) Initial Assessment. 2.
- McMaster, H. R. (2009). Preserving soldiers' moral character in counter-insurgency operations. In D. Carrick (Ed.), *Ethics education for irregular warfare* (pp. 15-26). Burlington, VT: Ashgate Publishing.
- Motlagh, J. (2010, 08 06). *Petraeus Toughens Afghan Rules of Engagement*. Retrieved 04 02, 2019, from TIME: <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2008863,00.html>
- Perry, D. (2005). Ambiguities in the 'War on Terror'. *Journal of Military Ethics*, 4(1), pp. 44-51.
- Robinson, P. (2009). Introduction: Ethics Education for Irregular Warfare. In D. Carrick, J. Connelly, & P. Robinson (Eds.), *Ethics Education for Irregular Warfare* (pp. 1-11). Burlington: Ashgate Publishing.
- Scott Tyson, A. (2009, 09 23). *Rising U.S. Toll in Afghanistan Stirs Unease on Hill, Among Families*. Retrieved 03 31, 2019, from Washington Post: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/09/22/AR2009092204296.html?noredirect=on>
- Tripodi, P., & Wolfendale, J. (Eds.). (2012). *New wars and new soldiers: Military ethics in the contemporary world*. Burlington, VT: Ashgate Publishing.
- אור שחר, ד'. (14 ינואר 2019). גנץ: "סיכנתי את חיילי גולני-למען חיי אזרחים ערבים". אוחרזר ב- 4 אפריל 2019, מתוך הקול היהודי:
https://www.hakolhayehudi.co.il/item/Jewish_identity/%D7%A0%D7%A5___%D7%A1%D7%99%D7%9B%D7%A0%D7%AA%D7%99_%D7%90%D7%AA_%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9C%D7%99_%D7%92%D7%95%D7%9C%D7%A0%D7%99-%D7%90%D7%A0%D7%99_%D7%92%D7%90%D7%94_%D7%91%D7%96%D7%94
- איילון, ע', שפרן גיטלמן, ע', & לניר, צ'. (2017). מאבקה של הדמוקרטיה בטרור: מבט מישראל- מצע לדיון אסטרטגי. המכון הישראלי לדמוקרטיה, התוכנית לביטחון לאומי ודמוקרטיה ע"ש אמנון ליפקין-שחק. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גלי ישראל [Retrieved from](#) גלי ישראל (ינואר 15, 2019). ב"ק, ש
- בג"ץ. (11 דצמבר 2005). בג"ץ 769/02. אוחרזר ב- 02 אפריל 2019, מתוך <https://supremedecisions.court.gov.il/Home/Download?path=HebrewVerdicts\02/690/007/a34type=4&fileName=02007690.a34&>
- בנדט, ש'. (19 05 2016). הרמטכ"ל לתלמידים לפני גיוס: "חיי אזרחים לא קודמים לחיי חיילים". אוחרזר ב- 31 03 2019, מתוך וואלה! חדשות: <https://news.walla.co.il/item/2962585>
- בריזון, מ'. (17 אפריל 2009). טור דעה. ידיעות אחרונות- המוסף לשבת, 10.
- גולדשטיין, א'. (27 מרץ 2009). חיילי צה"ל תחילה. אוחרזר ב- 03 אפריל 2019, מתוך ynet יהדות: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3692938,00.html>

- גרבר-ארן, א'. (06 ספטמבר 2015). *מקור- הקוד האתי של צה"ל*. אוחר ב- 22 אפריל 2019, מתוך מדרשת-בתי מדרש בישראל: <https://midreshet.org.il/ResourcesView.aspx?id=29132>
- גרינברג, ח'. (09 פברואר 2004). *צה"ל מציג: הקוד האתי החדש ללחימה בטרור*. אוחר ב- 04 אפריל 2019, מתוך [ynet: https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2872262,00.html](https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2872262,00.html)
- הלברטל, מ', & שגיא, א'. (01 מאי 2009). מהו הקוד האתי של צה"ל? ידיעות אחרונות.
- המכון הישראלי לדמוקרטיה. (20 אוקטובר 2014). *אתוס הלחימה של צה"ל: מה נשתנה? | חלק ראשון* (00:59:34 ואילך). אוחר ב- 01 אפריל 2019, מתוך <https://www.youtube.com/watch?v=qO8qpzRpIldw>
- המכון הישראלי לדמוקרטיה. (28 נובמבר 2018). *סולם ערכי הלחימה בטרור של הישראלים*. אוחר ב- 4 אפריל 2019, מתוך <https://www.idi.org.il/articles/24886>
- הראל, ע'. (06 פברואר 2009). *מבצע "עופרת יצוקה" | פרופ' אסא כשר: אם זה השכן או החייל, העדיפות היא לחייל*. אוחר ב- 02 אפריל 2019, מתוך הארץ: <https://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1244279>
- הראל, ע'. (30 ספטמבר 2009). *ראש אמ"ן לרמטכ"ל: על צה"ל לאמץ קוד אתי חדש ללחימה בטרור*. אוחר ב- 02 אפריל 2019, מתוך הארץ: <https://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1282974>
- הראל, ע'. (11 05 2016). *האם צבא העם מאבד את העם*. אוחר ב- 31 03 2019, מתוך הארץ: <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2941118>
- הראל, ע'. (08 04 2016). *הקוד האתי של הצבא מתרחק מדעת הקהל הישראלית*. אוחר ב- 31 03 2019, מתוך הארץ: <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2908776>
- וולצר, מ'. (אוגוסט 2014). *דילמת הסיכון. משפט ועסקים, יז, עמ' 669-663*.
- יונר, א'. (פברואר 2007). *דעה אישית- כל שהוא רחמן על אכזרים לסוף נעשה אכזר על רחמנים. מערכות, 411, עמ' 52-53*.
- ויקיפדיה. (אין תאריך). *רוח צה"ל*. אוחר ב- 02 אפריל 2019, מתוך ויקיפדיה: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%95%D7%97_%D7%A6%D7%94%22%D7%9C#%D7%94%D7%A7%D7%95%D7%93_%D7%94%D7%90%D7%AA%D7%99_%D7%9C%D7%9C%D7%95%D7%97%D7%9E%D7%94_%D7%91%D7%98%D7%A8%D7%95%D7%A8
- זמיר, א'. (2007). *לחימה מוסרית בטרור. מערכות(414), 28-37*.
- חוק חסינות כוחות הביטחון באירועים מבצעיים*. (08 01 2017). אוחר ב- 31 03 2019, מתוך פייסבוק: <https://www.facebook.com/pg/%D7%97%D7%95%D7%A7-%D7%97%D7%A1%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%9B%D7%95%D7%97%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%91%D7%99%D7%98%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%91%D7%90%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A2%D7%99%D7%9D-%D7%9E%D7%91%D7%A6%D7%A2%D7%99%D7%99%D7%9D-17568>
- טיארג'אן, ר', עירן-יונה, מ', & משה, ר'. (2013). *מוסר וערכים לאור "המלחמה החדשה"*. ב- מ' עירן-יונה (עורך), *היבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים של פעולת הצבא בתווך אזרחי* (עמ' 106-125). צה"ל- מחלקת מדעי ההתנהגות.

ידלין, ע', & כשר, א'. (2007). האתיקה הצבאית של הלחימה בטרור: עקרונות ונימוקים. מאזני משפט, ו', עמ' 387-419.

ידלין, ע', & כשר, א'. (24 אפריל 2009). האחריות המשולשת להגנת אזרחי ישראל, לשמירת חיי חיילינו ולאי-פגיעה בבלתי-מעורבים. ידיעות אחרונות- המוסף לשבת, 13.

אפריל 02, 2019 Retrieved from *מלחמה צודקת של מדינה דמוקרטית*. (אפריל 24, 2009). כשר, א. & ידלין, ע. הארץ: <https://www.haaretz.co.il/opinions/1.1257293>

יהושוע, י', & וייס, ר'. (23 ינואר 2009). כשאני שם את חיי האזרחים שנתנו לדבר כזה לקרות, מול חיי החיילים שלנו אז אין לי בכלל דילמה. ידיעות אחרונות- המוסף לשבת, 9-6.

ישראלי, צ'. (2017). מדד הביטחון הלאומי- מחקר דעת הקהל 2017-2016. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי. אוחר ב- 2 אפריל 2019, מתוך <https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/2018/05/%D7%9E%D7%A6%D7%92%D7%AA-%D7%9E%D7%93%D7%93-%D7%94%D7%91%D7%99%D7%98%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%9E%D7%99-2017-from&outher=undefined&posts=undefined&2016.pdf?offset=undefined>

ישראלי, צ'. (2019). מדד הביטחון הלאומי- מחקר דעת הקהל 2019-2018. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי. אוחר ב- 2 אפריל 2019, מתוך https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/2019/01/%D7%9E%D7%93%D7%93-%D7%94%D7%91%D7%99%D7%98%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%9E%D7%99-to_d&from_date=undefined&outher=undefined&posts=undefined&2019.pdf?offset=undefined

תל אביב: המכון למחקרי ביטחון. מדד הביטחון הלאומי- מחקר דעת הקהל 2018-2017. (2018). ישראלי, צ. לאומי. Retrieved 2019, 2 אפריל, from https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/2018/06/%D7%9E%D7%93%D7%93-%D7%94%D7%91%D7%98%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%9E%D7%99-2018-2017.pdf?offset=undefined&posts=undefined&outher=undefined&from_date=undefined&to_date=undefined

כשר, א'. (מאי 2009). מבצע "עופרת יצוקה" ותורת המלחמה הצודקת. תכלת, עמ' 29-55.

כשר, א'. (דצמבר 2014). תורת המלחמה הישראלית ומבצע "צוק איתן". (א' אייל, עורך) *כיוונים חדשים*, 31, עמ' 14-46.

כשר, א', & ידלין, ע'. (אפריל 2013). כיצד לקבוע את הנורמות הראויות של הלחימה במצבים חדשים? סוגיה ביחסים בין "מוסר לחימה" לבין "דיני לחימה". צבא ואסטרטגיה, 5(1), עמ' 79-97.

כשר, א', & ידלין, ע'. (אוגוסט 2014). חיי אדם בלחימה בטרור- תגובות על המאמר "דילמת הסיכון" של מייקל וולצר. *משפט ועסקים*, עמ' 671-685.

מחלקת מדעי ההתנהגות. (2013). היבטים סוציאולוגיים ופסיכולוגיים של פעולת הצבא בתווך אזרחי. (מ' עירן יונה, עורך) תל אביב: במחנה.

מרגלית, א', & וולצר, מ'. (08 אפריל 2009). כך לא מנהלים מלחמה צודקת. אוחר ב- 01 אפריל 2019, מתוך הארץ: <https://www.haaretz.co.il/opinions/1.1254834>

- סמית, ר'. (2013). התועלת שבכח- אמנות המלחמה בעולם המודרני. תל אביב: מערכות.
- פישמן, א'. (17 אפריל 2009). הקוד והרוח. ידיעות אחרונות- המוסף לשבת, 5.
- צבא ההגנה לישראל; המכון הישראלי לדמוקרטיה. (2003). מוסר, אתיקה ומשפט בלחימה- מאמר סיכום של המפגש השישי של פורום "צבא חברה". ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קונפינו, ר', & קרמניצר, מ'. (26 יולי 2009). לגיטימיות הפגיעה בחפים מפשע במלחמה האחרונה בעזה- הערה על קדימות מוסרית, סיכון ו'רוח צה"ל". אוחר ב- 02 אפריל 2019, מתוך המכון הישראלי לדמוקרטיה: <https://www.idi.org.il/articles/8670>
- רכניץ, ע', & גולדשטיין, א'. (2013). אתיקה צבאית יהודית. תל אביב: ידיעות ספרים.
- שור, א'. (15 05 2016). יאיר גולן: על חיילים להסתכן כדי לא לפגוע באזרחים. אוחר ב- 31 03 2019, מתוך [nrg: https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/778/116.html](https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/778/116.html)
- תעסן- מיכאלי, מ'. (2013 פברואר 2013). התסביך האתי החדש של צה"ל. אוחר ב- 01 אפריל 2019, מתוך <https://mida.org.il/2013/02/13/%D7%94%D7%AA%D7%A1%D7%91%D7%99%D7%9A-%D7%94%D7%90%D7%AA%D7%99-%D7%94%D7%97%D7%93%D7%A9-%D7%A9%D7%9C-%D7%A6%D7%94%D7%9C/>